

ПРО ПРИРОДНО-ЛАНДШАФТОЗНАВЧЕ РАЙОНУВАННЯ

Районування - це упорядкування просторово-суміжних природних систем, подібних за встановленими критеріями, в індивідуальні або типологічні різномасштабні територіальні одиниці, картографічно представлені відповідними контурами. На сьогодні — це наукова проблема, що становить цілину для ландшафтознавства, ландшафтної екології, біогеографії тощо.

Певний «консерватизм» теоретико-методичних засад та схем районування дав привід вбачати у розвитку цього питання деякий застій. У статті розглядається систематизація природно-ландшафтознавчого районування, пропонуються його критерії та різновиди.

Проблема районування в ландшафтознавстві - одне з найбільш важливих, складних і ще не до кінця вирішених на сьогодні наукових питань. Завдання раціонального природокористування та оптимізації навколишнього природного середовища вимагають детального природно-ландшафтознавчого районування з метою глибокого дослідження внутрішніх відмінностей місцевого ресурсного потенціалу територій. Знання регіональних ландшафтних відмінностей - основа планування природокористування.

Складність проблеми природно-ландшафтознавчого районування пояснюється інтегральним характером відображення в ньому знань про природу. Воно виступає своєрідним індикатором сучасного рівня розвитку прикладної ландшафтознавчої науки. У процесі районування виявляються менш досліджені території, що слугує стимулом до їх більш детального вивчення. Об'єктом і предметом природно-ландшафтознавчого районування є *основна структурна «клітина» природного середовища - ландшафтний комплекс (ЛК).*

Постійна *взаємодія* (названа філософами *causafinalis* - кінцевою причиною речей) окремих компонентів та елементів природи протягом тривалої історії зумовила виникнення різновидних ЛК. Інакше-ландшафтні комплекси, як земна реальність (геореали), є наслідком

природно-компонентної взаємодії та історичного розвитку ландшафтної оболонки, продуктами взаємовпливу ландшафтоутворюючих факторів (процесів), до найважливіших з яких належать: сонячна радіація, підстилаюча поверхня, атмосферна циркуляція, жива речовина, а також час. Основним фактором все-таки є *саморозвиток* ЛК - природна взаємодія між компонентами та комплексами нижчого рангу (підсистемами).

Для розгляду питань, пов'язаних із систематизацією процесів і результатів природно-ландшафтознавчого районування, зупинимось хоча б тезово на трактуванні поняття цього основного об'єкту (і предмету) ландшафтних досліджень. Найбільш поширене визначення ЛК (ПТК-природно-територіальний комплекс) за А. Г. Ісаченко: «Закономірне, історично-зумовлене і територіально обмежене поєднання низки компонентів: поверхневих гірських порід із відповідними їм формами рельєфу, приземного шару повітря з його кліматичними особливостями, поверхневих і підземних вод, ґрунтів, угруповань рослин і тварин» (2). На наш погляд, воно найбільш сприятливе для пересічного розуміння професійно не підготовленого читача. Професор Ф. М. Мільков (1990) визначає ландшафт «як сукупність взаємозумовлених і взаємозв'язаних предметів і явищ природи, які виступають перед нами в об-

разі тих або інших географічних комплексів, що історично склалися та безперервно розвиваються». Взагалі термін «ландшафт» (ландшафтознавство, *Landschaftkunds*), за К. Троллем, уперше запропонували наприкінці XIX ст. А. Оппель (1884) та І. Віммер (1885).

На рівні науково-популярному найбільш прийнятне (і достатнє) таке визначення ландшафтного комплексу (як геомерау В. Б. Сочави, 1978): це індивідуальне територіальне поєднання природних компонентів. З усіх ознак, властивих ландшафтним комплексам, з цього визначення випливають три найважливіші: 1) наявність природних компонентів; 2) взаємодія між природними компонентами (яка є земною сутністю ЛК); 3) територіальність (як найважливіша географічна ознака).

Звернемо увагу на відмінність поняття ЛК від широкоровжаного (зокрема в природоохоронному законодавстві) терміна «природний комплекс» (ПК). Поняття природного комплексу ширше. Прикладами природних комплексів можуть бути циклон, повітряна маса, ґрунт тощо. Воно включає і саму ландшафтну оболонку. Ландшафтний комплекс, на відміну від ПК (ПТК), може включати і антропогенну складову, представлену слідами діяльності людини (5).

За розмірами ландшафтні комплекси більшість учених розподіляють на *три масштабні рівні*: *планетарний* (ландшафтна оболонка, материк, або океан); *регіональний* {зональні ЛК - пояс, зона, підзона; *азональні ЛК* - країна, провінція або край, область та *зонально-азональний ЛК*- район або ландшафт) і *локальний* {топологічні або місцеві ЛК- місцевість, урочище, підурочище, фація}. Автор до певної міри підтримує думку професора Ф. М. Мількова про те, що знання про ландшафтні комплекси регіонального та локального рівнів є предметом вивчення науки про ландшафт - ландшафтознавства (4).

Складовими частинами ландшафтного комплексу є природні компоненти і комплекси нижчого рангу (підсистеми). *Природні компоненти*: 1) літогенний (від грец. *літос* - камінь; гірські породи і мінерали з відповідними їм формами рельєфу; синоніми - тектолітогенний, геолого-геоморфологічна будова) - основний і найбільш «консервативний» компонент; 2) кліматогенний, або атмогенний (від грец. *атмос* - пара і *кліма* - нахил; повітря з його особливостями погоди і клімату); 3) гідрогенний (від грец. *гідро* - вода; поверхневі і підземні води); 4) едафогенний, або педогенний, ґрунт (від грец. *едафос*) - вузловий компонент, що пов'язує живу і неживу природу; 5) біогенний (від грец. *біос* - життя; рослинність

і тваринний світ) - найслабший компонент, утворює «фізіономію» (аспект) ландшафту.

Таблиця 1. Масштабність (розмірність) ландшафтних комплексів

I. планетарні	
ландшафтна оболонка	
материк (океан)	
II. регіональні	
зональні	азональні
пояс	країна
зона	край
підзона	область
район	
III. топологічні (локальні, місцеві)	
місцевість	
урочище	
підурочище	
фація	

Найважливішою властивістю ландшафтного району, завдяки якій він вважається багатьма вченими основним ЛК, є його неподільність як в зональному, так і в азональному аспектах. Таким чином, *ландшафт*, з'єднуючи регіональні та топологічні ЛК, виступає в ролі і вузлового ландшафтного комплексу.

Критерієм індивідуальності та оригінальності в просторі і часі, територіальної цілісності та генетичної єдності ландшафту є його просторово-часова структура, за якою один ландшафт відрізняється від іншого. Так, Канівсько-Ржищівському ландшафтному району з його надзвичайно пересіченим яружно-балковим рельєфом і найбільшим (більше 60 м глибина) в Україні (та й на європейському матеріку) Хмільнянським яром (*що, зрозуміло, не може бути предметом нашої гордості*) немає подібних в усій ландшафтній оболонці. З вивчення ландшафтною структури починається більш досконале дослідження ЛК.

Виділені ще М. А. Солнцевим морфологічні частини ландшафту (фація, урочище) вважаються не оригінальними, тому що вони більш подібні, ніж відмінні, часто трапляються, повторюються. Відповідно - при вивченні просторової ландшафтною структури не має потреби вивчати всі фації, урочища, чи місцевості, а досить обмежитися вивченням типових. Фації, урочища, місцевості називаються ще типологічними ЛК тому, що їхні типові фізіономічні риси багаторазово повторюються.

Автор дотримується думки про *типологічні ландшафтні комплекси*, як контурні виділи ландшафтних карт, де групуються індивідуальні ЛК певних рівнів. Фактично, кожний ландшафтний

комплекс водночас індивідуальний і типологічний, але до певної міри. Так, природно-географічні країни мають більше індивідуального, ніж типового. Інакше кажучи, легше знайти подібні фації, урочища, ніж природні **країни**, зони. Першим властиві особливості других, вищих за рангом ландшафтних комплексів, і кожний окремих ЛК обов'язково характеризується ще й загальними фізико-географічними закономірностями. Значить, при опусканні вниз у таксономічній ієрархії зростає роль типологічного вивчення ландшафтних комплексів, а при піднятті вгору - індивідуального. Значимо, що на цьому ґрунтується розуміння типологічного природно-ландшафтознавчого районування (картування).

Індивідуальні ландшафтні комплекси (в першу чергу фації, урочища, місцевості, райони) *грунуються* і виділяються на карті за принципом відносної природно-географічної однорідності в *типологічні одиниці районування*, або як їх ще називають - класифікаційні єдності ландшафтних комплексів, серед яких останніми роками виокремлюють: *клас, підклас, тип, підтип, рід, вид*.

Під *природно-ландшафтознавчим районуванням* (фр. *rayon - відділення, відділ*) автор розуміє, *по-перше*, пізнавальний процес виявлення і, *по-друге*, *результат* відображення регіональної диференціації та інтеграції ландшафтної оболонки, покладену на карту наукову систематику територіально-обмежених регіональних поєднань предметів і явищ природи. «Областю інтересів» природно-ландшафтознавчого району-

вання є ландшафтні комплекси виключно регіонального рівня.

Розрізняють районування за повнотою відображення властивостей об'єктів і явищ природи, відношенням до потреб практики, відношенням до операцій просторового синтезу й аналізу, ступенем систематизації матеріалу (рис. 1).

За повнотою відображення властивостей об'єктів і явищ природи виділяють комплексне (ландшафтознавче) районування і галузеве (компонентне) районування (геоморфологічне, геоботанічне тощо).

За відношеннями до потреб практики районування поділяють на загальнонаукове і прикладне. До загальнонаукового можна віднести вищезазначені комплексне (ландшафтознавче) і галузеве районування. Прикладне районування спрямоване на вирішення конкретного завдання і може виконуватися тільки на основі карт загальнонаукового (базового).

За відношенням операцій просторового синтезу й аналізу виділяють **дедуктивне** районування, яке спрямоване на виявлення природних закономірностей територіальної диференціації, та **індуктивне**, яке ґрунтується на закономірностях просторової інтеграції. Індуктивне районування проводиться в основному при топологічних ландшафтознавчих дослідженнях, дедуктивне - при дрібномасштабних (регіональних).

За ступенем систематизації матеріалу виділяють індивідуальне і типологічне районування. Під індивідуальним районуванням А. Г. Ісаченко розуміє розділення земної поверхні, при якому виділені регіони зберігають територіальну

		Критерії систематизації	Різновиди районування	
Предметні		Об'єктні	Повнота відображення властивостей об'єктів і явищ природи	
		цільовий	Відношення до потреб практики	Комплексне (ландшафтознавче) Галузеве, або компонентне (геоморфологічне, кліматознавче, гідрологічне, ґрунтознавче, геоботанічне, зоогеографічне)
		пізнавальний	Відношення до операцій просторового синтезу й аналізу	Загальнонаукове (базове) Науково-прикладне (спеціальне)
методологічний	Ступінь систематизації матеріалу	Індуктивне Дедуктивне	Індивідуальне (регіональне) Типологічне	

Рис. 1. Систематизація природно-ландшафтознавчого районування

цілісність, внутрішню єдність, що зумовлено їх спільним розвитком, ідентичністю природних процесів (3). Таке тлумачення індивідуального природно-ландшафтознавчого районування впливає з регіонального трактування його основної (і найнижчої) одиниці - ландшафтного району.

Таксономічну систему типологічних одиниць і типологічне природно-ландшафтознавче районування порівняно з індивідуальним у сучасній ландшафтознавчій науці розроблено ще недостатньо, і їх вивчення - справа майбутнього.

Для прикладу розглянемо систему індивідуальних і типологічних ландшафтних одиниць Українських Карпат. Питанням природно-ландшафтознавчого районування цього регіону присвячені наукові праці К. І. Геренчука, П. М. Циця, П. Т. Ващенко, М. М. Койнова, Л. І. Воропай та інших учених.

Українські Карпати є частиною Карпатської гірської країни, яка поділяється на великі ландшафтні провінції, зокрема: Західні Карпати, Східні Карпати, Південні Карпати, Трансильванське плато. Провінція Східних Карпат, своєю чергою, може бути поділена на підпровінції Українських і Румунських (Семиградських) Карпат. У межах природної підпровінції Українських Карпат при природно-ландшафтознавчому районуванні Карпатської гірської

країни виокремлюють такі ландшафтні області: Передкарпаття, Зовнішніх Карпат, Вододільно-Верховинська, Полонинсько-Чорногірська, Вулканічних Карпат, Закарпатська Низовина (3).

Українські Карпати становлять сполучення великої кількості різномасштабних природних ЛК. Відтак, при всій складності ландшафтної структури індивідуальні ландшафтні комплекси цього регіону володіють рисами зовнішньої та внутрішньої подібності, що дозволяє їх групувати та систематизувати у певні види і підкласи гірського класу карпатських ландшафтів.

В Українських Карпатах виразно розрізняються підкласи ЛК: передгірні мішано-лісові, міжгірні (низовинні та долинні широколистяно-лісові), низькогірні (лучно-лісові і вулканічні широколистяно-лісові) та середньогірні (лучно-лісові і субальпійські). Кожний з підкласів складається з окремих видів ландшафтів, що поєднують близькі за просторово-часовою структурою ландшафтні місцевості.

Наостанок можна стверджувати, що філософська єдність категорій одиничного і загального дозволяють вивчати природні ландшафтні комплекси будь-якого рангу як в індивідуальному, так і в типологічному плані з одночасним використанням індуктивного та дедуктивного підходів.

1. Арманд Д. Л. Наука о ландшафте (основы теории и логико-математические методы). - М.: Мысль, 1975. - 287 с.
2. Исаченко А. Г. Ландшафтоведение и физико-географическое районирование. - М.: Высшая школа, 1991. - 336 с.
3. Маринич А. М., Пащенко В. М., Шищенко П. Г. Природа Украинской ССР. Ландшафты и физико-географическое районирование. - К.: Наукова думка, 1985. - 224 с.

Мильков Ф. Н. Общее землеведение. - М.: Высшая школа, 1990.

Пащенко В. М. Теоретические проблемы ландшафтоведения. - К.: Наукова думка, 1993. - 283 с.

Физико-географическое районирование Украинской ССР. Под ред. В. П. Попова, А. М. Маринича, А. И. Ланько. - К.: Изд-во Киевского ун-та, 1968. - 683 с.

V. Getman

NATURE-LANDSCAPE ZONING

Zoning is regulating of spatial-adjacent natural system, similar for prescribed criteria into individual or typological territorial units of different scale. Cartographically they are represented by corresponding boundaries. For today it is scientific problem that is virgin land for landscape science, landscape ecology, biogeography etc.

Certain "conservatism" of theoretical-methodic backgrounds and schemes of zoning gives occasion to see some stagnation in development of this problem. In the article issues of systematization of nature-landscape zoning are considering, its criteria and varieties are proposed.

Raised in the article issues are useful for scientists, teachers, geographers, ecologists, biologists.